

Вивчаємо мемуарну літературу про місто Єлисаветград

Організація навчально-дослідницької діяльності учнів

Ірина Небеленчук,

кандидат педагогічних наук

м. Кіровоград

У статті подано огляд окремих книг мемуарної літератури, що висвітлюють спогади відомих людей про місто Єлисаветград.

Ключові слова: спогади, «пантеон Слави», дослідницька діяльність, архітектурні будівлі, містечкове життя, театр, мемуари.

Про Єлисаветград — сучасний Кіровоград — є значна низка мемуарної літератури. Проте найбільше спогадів про наше місто написано на зламі XIX – XX століть. Так, історик Леонід Вернський зазначав, що «феномен Єлисаветграда полягає, мабуть, у тому, що жодне повітове місто Російської імперії на рубежі XIX – XX століть не дало світові стільки видатних особистостей». Треба сказати, що Л. Вернський ніколи не бував у Єлисаветграді, проте зацікавився його історією, коли писав спогади про свого діда Ігоря Тамма. І. Тамм – відомий фізик, конструктор, засновник теорій: розсіювання світла в твердих тілах (1930), розсіювання світла електронами (1930), фотоефекту в металах (1931), ядерних сил (1934) — лауреат Нобелівської та Державної премій, Золотої медалі імені М. В. Ломоносова. З кінця XIX століття родина Таммів переїхала до Єлисаветграда, де майбутній учений жив п'ятнадцять років. Тут він закінчив Єлисаветградську чоловічу гімназію, яка була найпотужнішим закладом того часу. Наголосимо, що випускниками цієї гімназії були видатний український письменник і політичний діяч В. Винниченко, поет А. Тарковський, конструктор реактивної техніки Г. Лангемак (відомі зенітні установки «Катюші»), талановитий оперний співак і актор В. Канделакі, український композитор, заслужений діяч мистецтв УРСР Ю. Мейтус, відомий математик, засновник Казанської алгебраїчної школи, член-кореспондент АН СРСР М. Чеботарьов, вчений-біолог, фізіолог, академік ВАСГНІЛ Б. Завадовський, польський прозаїк і публіцист М. Хороманський російсько-єврейський письменник і публіцист А. Шполянський (Дон-Амінадо), польський письменник Я. Івашкевич, відомий фізик, філософ, історик Б. Гессен, видатний хімік М. Гомберг, генетик і зоолог-селекціонер Ф. Нікітін, хімік Д. Талмуд. Саме вони становили так званий «Єлисаветградський пантеон Слави».

Славне місто Єлисаветград найбільш повно і з любов'ю згадують Я. Івашкевич, Дон-Амінадо, Н. Ширмарна, Ф. Нікітіна, Г. Поляновський, О. Семененко, а також перший міський голова О. Пашутін.

Серед сучасних дослідників Єлисаветградщини можемо назвати Ю. Матівоса, С. Шевченка, А. Авдєєва, В. Бондаря, К. Шляхового, Ю. Тютюшкіна, П. Босого, В. Громова, В. Боська та інших.

Метою статті є огляд окремих творів мемуарної літератури про м. Єлисаветград, показ особливостей

життя мешканців невеличкого провінційного містечка на основі спогадів відомих людей.

Дослідницька діяльність учнів може бути спрямована на пошук у мемуарній літературі опису Єлисаветграда та повіту, визначення авторської позиції мемуаристів щодо життя, культури та вигляду містечка в цілому.

Польський письменник Я. Івашкевич у «Книзі моїх спогадів» пише: «після проголошення російсько-японської війни ми переїхали з Варшави до Єлисаветграда, де я два весняні місяці терміново і ретельно готувався до екзаменів під керівництвом одного із учителів місцевої гімназії. Після іспитів я став учнем першого класу. В Єлисаветградській гімназії провчився п'ять років, переходячи із класу в клас без проблем, і навіть почав вчитися в шостому класі, доки моя мама не вирішила відвезти мене до Києва»[3]. Єлисаветград називає «зanedбаним містечком Херсонщини», яке не залишило особливих вражень, проте з теплою згадує перебування в ньому, оскільки «Єлисаветградська епоха – це епоха, в якій неподільно панувала моя мама»[3].

Роздуми про м. Єлисаветград знаходимо в «Спогадах» відомого лікаря Н. Ширмана, який, з одного боку, відчував неймовірну радість і гордість з того, що став гімназистом кращої на той час гімназії, а з іншого – розчарування, оскільки навчання потребувало певних коштів, яких не було, й тому доводилося потерпати від нужди. Після «єврейських погромів», зазначає дослідник, життя стало просто жахливим, а неможливість сплатити за навчання поставила під загрозу перебування в гімназії. Тільки за підтримки першого міського голови О. Пашутіна, який дав власні гроші, Н. Ширман зміг продовжити навчання. Зазначимо, що свого часу саме О. Пашутін виступав на засіданні Єлисаветградської міської думи з пропозицією про відкриття гімназії. Після кількох спроб клопотання міського голови перед членами «Міської управи» (саме так називався місцевий керівний орган) гімназія все ж таки була відкрита. Олександр Миколайович дбав про її благоустрій, добирав кадри, підтримував й особисто допомагав гімназістам. Свої спогади про Єлисаветград міський голова залишив в «Історичному нарисі Єлисаветграда».

Ф. Нікітін в автобіографічній книжці «Гімназія» згадує своїх учителів, друзів дитинства – М. Чеботарьова, Г. Лангемака, братів Завадовських. З особливою теплотою він пише про свого найкращого друга І. Тамма, з

яким був нерозлучний усі роки навчання в гімназії [2, с. 76]. Саме Ф. Нікітіну належить ідея створення в Єлисаветграді (м. Зінов'євськ) природничо-історичного музею, що згодом отримав назву краєзнавчого. Він очолював Окружне Наукове Краєзнавче Товариство. Завдяки Ф. Нікітіну й почало розвиватися краєзнавство нашої області.

Видатний музикант, музикознавець і літературний критик Г. Поляновський згадує про Єлисаветград у книжці «Записки лектора». Оскільки гімназист захоплювався музикою, то певна частина спогадів пов'язана з участю в ансамблі. Дослідник згадує також, що він і його друзі-гімназисти організували «нелегальну робітничу школу» (насправді то був напівтемний підвальчик), у якій навчали спочатку дітей, а згодом їхніх батьків грамоти. Мемуарист зазначає, що відчував потребу навчати дітей не лише «грамоти за букварем», а й «музичній грамоті», бо «чуття підказувало необхідність не тільки грати, а й розповідати про авторів музики, про зміст п'єс» [4]. Саме завдяки Г. Поляновському в Єлисаветграді був створений хор. Згодом хоровий спів поширився на всю Єлисаветградщину. Аристократи й заможні міщани міста прагнули навчити своїх дітей музики, особливо гри на фортепіано, оскільки сам гімназист чудово грав на цьому інструменті, виконуючи твори П. Чайковського, Ф. Шопена, Ф. Мендельсона.

Книга спогадів російськомовного єврейського поета-сатирика та мемуариста Дона-Амінадо (Амінодав Петрович Шполянський) «Поезд на третьем пути» (1954) була визнана кращою серед мемуарної літератури ХХ століття. Уважаємо за доцільне спинитися на розгляді цієї книжки, оскільки в ній поданий детальний опис життя в м. Єлисаветграді. Тон розповіді автора піднесений, схвильований: «Є блаженне слово – провінція, є чудове слово – повіт! Столицями захоплюються, пишаються. Розчулює душу тільки провінція. Невелике містечко, забуте на географічній карті, десь в степах, на березі Інгулу, сповнювало серце хвилюючою ніжністю, солодким боєм.

– Втрачений, неповернений рай!» [1].

Далі автор зазначає, що «трималося місто на трьох китах: Вокзал. В'язниця. Жіноча гімназія». Напевне, значна частина жителів м. Кіровограда не знає, хто такий Дон-Амінадо та який твір він написав про місто. Проте кожний скаже, де знаходяться ці три об'єкти в Кіровограді та яке значення вони мали для жителів міста. Автор розповідає, що окрасою міста була дерев'яна каланча на будівлі Держдуми. Вулицями міста їздили водовози з бочками води, оскільки «води в Інгулі тільки й вистачало, що для весняної повені.» У місті вважалися головними вулиці Дворцова та Велика Перспективна. «Одна – поважна, аристократична, для дозвільного гуляння та взаємного споглядання. Інша – торгівельна, галаслива, нестримана, і, незважаючи на своє обіцяюче найменування, без всякого навіть слабкого натяку на Перспективу» [1].

Дослідницька діяльність учнів може бути спрямована на порівняння описів зазначених вулиць у книжці Дона-Амінадо з описами краєзнавчих досліджень або із зображеннями. Ще одним видом дослідницької діяльності може бути оформлення фотоальбому із сучасним зображенням вулиць та порівняння їх із описами. На основі фотокарток учні можуть підготувати розповіді про колишню і сучасну архітектуру міста.

Автор згадує навчання в гімназії, випускний вечір: «Того ж вечора, швидко ставши героями дня, в нових студентських кашкетах з синім околицем, пройшли ми церемоніальним маршем головною Двірцевою вулицею, галасуючи, і весь час козиряючи і розкланюючись з усіма зустрічними-поперечними, знайомими, незнайомими, з усяким зустрічним людом, не пропускаючи жодного ні парокінних, ні однокінних візників, ні пожежних, ні городових, а ластівок наших, коричневих, у чорних фартухах, гімназисток, особливо» [1]. І на завершення святкування отримання атестата гімназисти «як останні телепні і вітрогони, гуртом пішли в цирк братів Труцци на Базарній площі». Та, напевне, найкращим спогадом мемуа-

Єлисаветградська класична чоловіча гімназія

Вулиця Дворцова

Єлисаветградський зимовий театр

Загальна жіноча гімназія

риста є розповідь про Єлисаветградський театр, який був і нині залишається «одним із пристрасних захоплень» не лише «ранніх гімназичних років» Дон-Амінадо. Як зазначає письменник, «тільки у провінції любили театр по-справжньому. Перебільшено, зворушливо, майже самовіддано, і, до теперішнього, захопленого одуріння. Це була одна з найбільш солодких і глибоко проникаючих у кров отрут, відхід від повсякденних, часто сумних і прозових буднів, у світ вигаданого, неіснуючого, казкового та святкового міражу» [1]. Значна частина спогадів присвячена найвідомішим на той час акторам і театральним постановкам. Найбільш улюбленими були постановки за творами Шиллера, Байрона, Метерлінка, Островського. Відтак, «стогоном стогнав п'ятиярусний, повністю переповнений театр. Захват, розчулене захоплення не мало меж» [1]. Саме такий захват від театру відчував також російський поет І. Северянін, який у 1914 році відвідав Єлисаветград з поетичними концертами. Свої враження він описав у автобіографічному романі «Колокола собора чувств».

Справжнім святом жителів міста, пише Дон-Амінадо, були спектаклі з участю Віри Леонідівни Юрєнєвої – однієї з провідних актрис театрів Москви та Петербурга того часу. Її таланту могли позаздрити навіть європейські театри. Дон-Амінадо називає ролі актриси, передає настрій, з яким вона грала, а також захоплення її грою. «І, надриваючи легені, в розчуленні, в нестямі, в знеможі, віддавала повітова, чесна, справжня публіка свою непомірну данину святому мистецтву» [1]. Глядачі, приблизно «дев'яносто дев'ять на сто», «увия не мали ні про Ероса, ні про Психею, ні про символи, ні про міфи». Проте у всіх була велика потреба в музиці, словах, театральних сценах, полум'яних перевтіленнях.

У спогадах гімназистів про театр знаходимо цікаву деталь. У хвилини «нестями» від захопливої гри акторів найбільшим бажанням молодих людей було кинути на сцену кашкети. Проте адміністрація гімназії заборонила це роботи. Щоб якось запобігти таким діям молодих людей, був виданий наказ про виключення гімназистів із закладу за подібні витівки. А вже після вистав гімназисти юрбою «вилітали» на площу перед театром і кидали свої кашкети високо вгору.

Театр, як зазначає Дон-Амінадо, був справжнім храмом краси в поєднанні з ложами, музикою, виставами. «На фронтоні золотими буквами так і було накреслено: Храм Мельпомени.»

А ще дивовижною була публіка, яка своєю присутністю створювала кожного разу неповторну ауру, завжди палко вітала акторів, навіть сплачувала останні гроші, щоб пробратися крізь ланцюг охорони і попросити в акторів автограф.

Книжка Дон-Амінадо сприятиме поглибленню знань учнів про рідний край, стане вагомою сторінкою під час вивчення розділу «Література рідного краю», тем про розвиток театрального мистецтва доби античності, Відродження, Просвітництва і класицизму, збагатить школярів новими знаннями.

Проаналізувавши названі твори, можемо зробити висновок, що у кожного із авторів був «свій Єлисаветград». Для одних це було хоча і маленьке, проте затишне містечко, для інших – сіре, брудне, з брязкотом возів по бручківках. Ще іншим місто нагадувало «маленький Париж» з неперевершеним театральним мистецтвом і кращими акторами. А для деякого виявилось затишним романтичним містечком, яке сприяло

народженню або відродженню одного з кращих людських почуттів – кохання (Ф. Ліст, А. Фет, І. Северянін).

Із низки творів дізнаємося, що від Єлисаветграда у бік Херсонської губернії пролягли «неосяжні степи», а «численні степові кургани залишилися тут як віхи великого переселення народів.» Опис степу Єлисаветградщини можна використати під час вивчення творів А. Чехова, М. Гоголя, І. Тургєнєва, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, М. Коцюбинського, М. Вороного, С. Божка, А. Головка. Гр. Тютюнника, О. Гончара, П. Панча, О. Кониського, М. Стельмаха, Ю. Мушкетика, Я. Щоголева, О. Сизоненка та інших. Чудові описи єлисаветградських степів знаходимо у творчості письменників-земляків І. Микитенка, Я. Славутича, Ю. Яновського, Є. Маланюка, В. Базилевського. Одним із видів дослідницької діяльності може бути розкриття значення образу степу в різних творах і порівняння цих описів.

Різні джерела засвідчують про те, що життя в містечку було незвичайним, оригінальним і цікавим. Також воно вирізнялося духовною насиченістю, чарівністю, благочинністю, багатогранністю. У цьому аспекті Єлисаветград мало чим був схожий на інші провінційні містечка: багаті архітектурні споруди (будинки у центральній частині міста зводилися за планом барона Османа, який згодом стане головним архітектором Парижа), італійська опера, видатні композитори, талановиті виконавці, український театр, художники і поети, інженери й архітектори, педагоги й громадські діячі, хіміки й фізики складали гордість краю, його велич, «пантеон Слави», відкриваючи місто всьому світу.

Це і може бути предметом подальших досліджень. Така робота сприятиме розширенню учнівського кругозору, дасть змогу поглибити знання про рідний край, його історико-культурне життя. Дослідження можуть бути спрямовані не лише на вивчення художніх творів письменників-земляків, а й творів тих митців або відомих людей, які перебували на Єлисаветградщині і залишили спогади про наш край і зокрема місто. Тому радимо учням читати твори як мемуарної літератури, так і художні, порівняти описи Єлисаветграда у різних творах, а саме: «Записки лектора» Г. Поляновського, «Історичний нарис Єлисаветграда» О. Пашутіна, «Спогади» Н. Ширмана, «Книга моїх спогадів» Я. Івашкевича, «Мальва» і «Пройдисвіт» М. Горького, «Третя рота» й «Махно» В. Сосюри, «Подорож з капелюю Стеценка» і «Щоденикові записки» П. Тичини, «Болотяна лукроза, II» В. Домонтовича та ін. Заслугують на увагу спогади про Єлисаветград Лесі Українки, М. Лєскова, В. Королєнка, І. Тургєнєва, Б. Грінченка, О. Толстого, С. Руданського, О. Гончара, Є. Долматовського, котрі в різні часи та в силу різних обставин перебували на Єлисаветградщині.

Список використаних джерел

1. Дон-Амінадо. Поезд на третьем пути. – [Електронний ресурс] / Дон-Амінадо. – Режим доступу: http://royallib.ru/book/donaminado/poezd_na_tretem_puti.html
2. Громовий В. Єлисаветградська гімназія / В. Громовий. – Кіровоград : Видавництво «Українська гімназія», 1997. – 190 с.
3. Івашкевич Ярослав. Гімназія / Переклад з польської за твором «Книга моїх спогадів». – [Електронний ресурс] / Ярослав Івашкевич. – Режим доступу: http://www.region.in.ua/elisavet/book/gi14_u.html
4. Поляновський Г. «Наші ходіння в народ» (За книгою «Записки лектора»). – [Електронний ресурс] / Г. Поляновський. – Режим доступу: http://www.region.in.ua/elisavet/book/gi18_u.html